

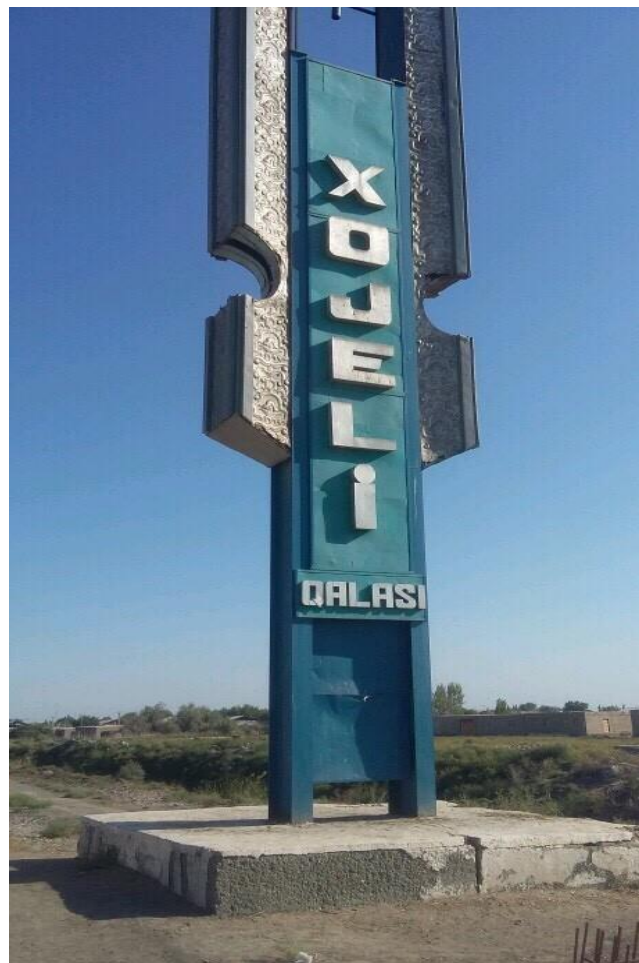
Қарақалпақстан Республикасы Мәлімleme-китапхана орайы
Үлкетаныў секторы

Топырағы – зер, халқы – зергер, Хожели!

Нөкис - 2019 жыл

Тарийхың тереңде сениң – Хожели!
 Не дәўпир өтпеди сеннен – Хожели!
 «Жипек жоллар» дәрбентисең, Хожели!
 Сап жүректің хұрметисең, Хожели!
 Бес қаланың биреўисең, Хожели!
 Шын дослықтың тиреўисең, Хожели!
 Өзелден мийнеткеш халқың, Хожели!
 Сонлықтан бәлентдүр даңқың, Хожели!
 Дәрбент жоллар тугасқан ел Хожели!
 Тиллерде дәстансаң бүгин - Хожели!
 Билим дәрғайысаң өзиң - Хожели!
 Атақлы перзентлерди берген - Хожели!
 Хәмме уйып тыңлар сени - Хожели!
 Сен Қыдыр дарыған елсең - Хожели!
 «Жипек жол»ға уллы дәрбент, Хожели!
 Бақшасы, бағлары – жәннет Хожели!
 Мыңда бир дәртлерге дәрмен, Хожели!
 Миллион жүреклерге әрман, Хожели!
 Бес қаланың бири, тарийх Хожели!
 Таўсылмас шежире, тәрип Хожели!
 Берекет дарыған – бостан, Хожели!
 Жарқырап атырған – аспан, Хожели!
 Уллылыққа уллы – ұатан, Хожели!
 Сулыўлыққа ата мәкан, Хожели!
 Топырағы – зер, халқы – зергер, Хожели!
 Кудай берекетти берген, Хожели!

Д. Беласаров

Қарақалпақстан Республикасындағы қалалардың хәр бири өзине тән әжайып шежире-тарийхына ийе. Орайлық Азияда ең ески атақлы бес қаланың бири – Хожели қаласының шежире-тарийхы да қызық. Қолда бар илимий дереклер бойынша оның жасы 2400 жылды курайды. Лекин, қаладан тастан исленген қураллардың табылыуы Хожели аймағында халықтың бизиң эрамызға шекемги IV-III әсирлерден берли жасап атырғанлығын көрсетеди.

Тарийхта Хожели атамасы келип шықпастан бұрын Гәўир, Антакия, Миздахқан деген атамалары менен белгили болған. Хожелинің үстинен Үлкен жипек жолы кәрўанлары шығыс еллерине үзликсиз өтип турған. Сол ўақытлары да усы жерде жасаған халықлар олардан жоқары мәдениетты, саўдасатықты үйренген. Оныншы әсирде жасаған араб географы Махдисидиң көрсетиўи бойынша Миздахқан ең дәслепки қәлиплескен қала болған. Оның этирапында 12 мыңнан аслам (аўыллар) феодаллық қорғанлар болған. Хожели қаласы хаққында мағлыўматларды Махдисидиң жасаған дәўирдиң белгили алымлары

Әбиү Әлий ибн Омар, Ибн Русте эль Истахрийлардың мийнетлеринен де көрийге болады. Сондай-ақ Хожелиниң әуелден бизге мәлим хәм соңғы ўақытлары белгили болған бир қанша естеликлери, ески базарлары, халқы, мешит-медреселери ҳаққында рус хәм басқа да шет ел илимпаз-изертлеўшилер, саяхатшылары, сүүретшилер, әскерий экспедициялардың ағзалары тәрәпинен жазып қалдырылған архивлик материаллар бар.

Миздахқан қаласы

Хожелиниң ең бир белгили мәдений хәм тарийхий естеликлериниң бири – Миздахқан қалашасы. Онда бир қатар естеликлер менен гүмбездер жайласқан. Атап айтқанда Мазлумхансулыў мавзолейи, Шамун Набий махбарасы, Жомарт қассап төбелиги, Ережеп қәлпениң жайы, Қырық шопан, Қалендархан, Әбдираман шаламан, Мәдреймхан хан, Муртаза бий хәм Әўезжан бий махбаралары хәм т.б. бизиң бийбаха руўхий байлықларымыз болып саналады. Миздахқанның хәзирги анықланып отырған аймағы 90 гектарлық майданды қурайды. Оның салынған дәўирине хәм атқарған хызметлерине қарай бир неше бөлекке бөлип қаралмақта. Оның ең әйемги қатламлары Гәўирқаланың орнында болған бул дәўир бизиң эрамызға шекемги III-IV әсирлерге туўра келеди.

Гәўирқала

Гәўирқала жөнинде айтатуғын болсақ, илимпазлар буннан 1500 жылдай бұрын тикленген қала екенин анықлаған. Ол бириниң үстине бири салынған, яғный бир қанша қатламлардан ибарат болған зәўлим сарайлардан, турақ жайлардан, бийик қорғандийўаллардан турады. 1221- жылы Шыңғысхан әскерлери Орта Азия қалаларын жаўлаў ўақтында Гәўирқаланы адам жасаў мүмкиншилигинен айырған. Бирақ көп кешикпей жаўгершиликте бүлгиншиликке ушыраған халық усы этираптағы еки төбеликтиң аралығына қонысланады. Пайда болған бул қаланың аты «Антакия шәхәри» деп аталған.

Шамун Набий

Миздахқан қойымшылығында мусылманлар тәрәпинен айрықша хұрмет көрсетилип қәстерленетуғын бир қатар орынлар - естеликлер бар. Усындай естеликлердиң бири Шамун Набий мазары болып табылады. Оған байланыслы айрым әпсаналар Ю. В. Кнорозов тәрәпинен илимий жақтан анализленип, таллап қарап шығылған. Өзиниң мақаласында ол Шамун Набий ҳаққында әпсаналардың келип шығыў тарийхын, олардың пайда болыў себеплерин изертлеген хәм ол ҳаққында әпсаналардың эволюциясының айрым басқышларын бақлап барған. Тарқалған әпсаналарға қарағанда мазарда тек Шамун

Набийдің денеси жерленген. Оның ұәсиятына бола, жерлеу алдынан усы әулие адамның аяқлары кесип тасланған. Егер оның денеси, кесилген аяқтарын есапқа алмағанның өзінде 25 метрди қурайтуғын болса, онда бойының узынлығы қандай болған деген сорау адамларды таңландырады. Баспа сөзде, 1966-жылдың июль айында қурамында археологлар, этнографлар, палеонтологлар, антропологлар, философлар болған арнаулы комиссия шынлықты билиу мақсетинде мазарды ашқаны, бірақ онда хеш кимнің жерленбнгени, демек бул ҳаққында айтылып жүрген сөзлердің, пикирлердің жалған екенин анықлағаны ҳаққында мәлим етилген.

Мазар басындағы естелик Орта Азияда кең таралған, сахана деп аталатуғын усундай естеликлердің бир түри болып табылады. Шамун Набийге тийисли деп есапланған бул сахана қурамы хәр қыйлы болған хәм пискен гербишлерден өрилген, жети гүмбезли мазарда орнатылған. Мазар узынлығы 25 м 31 см, ени 1м. 29 см, бийиклиги 1 м 07 см болған енсиз қурылыс. Оның төменги бетинде еки басқыш болып, айланып өтеди. Жоқарғы бетинде, мазар үсти қурылысы узынына - бойына тууры мүйеш етип тас гербишлер өрилген.

Хәзирги ўақытта Шамун Набий мазарына динге исениуши адамлар, әсиресе сәршемби күнлери көплеп келеди. Олардың арасында кишкене балалардан баслап әбден қартайған кекселерге дейин хәрқыйлы жастағы адамлар бар. Олардың бир бөлеги мазарға шыпа табыу ушын келсе, ал хәмлесиз хаяллар перзент сорап, ғаррылар болса әулиие атадан о дүньяда жақсылық тилеп келеди.

Шамун келгенге дейин жергиликли турғынлар мусылман болмаған, деп айтады ғаррылар. Олар отқа сыйынған хәм ири қара малды кийели деп есаплаған. Сонлықтан мусылманлар бул жерди Гәуирқала, яғный басқа диндегилер қаласы деп атаған. Шамун Набий бул жерге өзиниң мусылман екенлигин айтпай жасырып келген. Булай ислеуиниң себеби, буннан алдын келген мусылман дини үгит-нәсиятлаушы хәм жергиликли халықты усы динге өткерийге хәрекет еткен, Яхия хәм Закариялар буны күтә ашық-айдын алып барғаны ушын услап алынып, зинданға тасланған. Жергиликли шараятқа бейимлесий, оның менен танысыу ушын дәслеп Шамун Набий хәули хәремге қараушы, соңынан мәмлекетлик қазынашы ўазыйпаларын атқарған. Яхия хәм Закарияның жатқан зинданы ҳаққында билип, Шамун Набий оларды азат етиуге умтылған. Олар пайғамбарлар, солай екен Гәуир хәкимдарына (патшасына) пайдасы тийийи мүмкин,- деп айтқан. Патша олар хакыйқаттан пайғамбарлар екенин дәлилесе, оларды босатыу шәртин қойған. Буның ушын олар патшаның соқыр қызының көзин ашып, көретуғын етиуйи тийис болған. Пайғамбарлар бул шәртти орынлаған хәм еркинлик алған. Усы ўақыттан баслап Шамун Набий Гәуирге ашық түрде гүреске кирискен хәм ол тәрәпинен өлтирилген.

Мазлумхансулыў

Мазлумхансулыў Орайлық Азияның орта әсирлеріндеги Исмайыл Саманий, Хожа Ахмед Яссаўий, Мухаммед Текеш, Санжар, Төрбек ханым, Бийбиханым сыяқлы дүрдана архитектуралық қурылыстары менен бир қатарда туратуғын халқымыздың бийбаха естелиги. Хожели қаласының әйемги хәм орта әсирлердеги бөлеги Миздахқан қорық музейи аймағында орналасқан бул естелик жергиликли халық арасында «қыз үйи», «суўпы қыздың үйи» мавзолей, ямаса «сарай» деген атлар менен кеңнен белгили.

Жер бетинен отыз метрден аслам болған тәбийий бийик төбеликтің үстинде салынған «қыз үйи» сыртқы көриниси жағынан биринши көрген адамды өзине тартқандай айрықшалыққа ийе емес. Бар болғаны тегисликтен көтерілип шығып турған сегиз қырлы сопақ гүмбез, дәлизге усаған кирер аўыз хәм үлкенли-кишили үш гүмбез қыр айлана пискен гербиштен өрилген жайлардың дийўаллары көринип турыпты. Улыўма майданы 30х30 метр болған бул бинаның кирер аўзынан баслап қойылған текшелер жәрдеминде ишине киргениңизде өзиңизди басқа бир дүньяға – жети қабат жер астындағы сарайға киргендей сезинесиз. Дәслепп есик артындағы пәскелтек гүмбез бенен бастырылған дийўаллары менен мүйешлери хәр қыйлы нағыслар менен безелген төрт мүйешли кишкене бөлмеге киресиз. Кейин ярым қараңғы узын дәлиз бойлап қойылған текшелер жәрдеминде сегиз метрдей төменге жайласқан үлкен орайлық залға өтесиз. Қапталлары жәхәннің төрт тәрәпине қаратылып салынған бул зал сегиз қырлы үлкен гүмбез бенен бастырылған. Оның ишлери адам ақылын хайран еткендей ғайры нағыслар менен безелип, дәстанлардағы тастан жаратылған сарайларға уқсайды. Дийўаллардағы гербишлер аралығына қойылған «гулбанлар» көз алдыңызға аспандағы жайнаған жулдызларды

еслетеди. Ал, оның мүйешлеріндеги текше түріндеги ойма нағыслар менен сталактитлер болса сол дәўирдеги шеберликтің шыңы екенлигинен дерек берип турғандай. Нәзериңизди оннан да жоқары көтерсеңиз, ўақтында орайлық өжирени түнде төрт қапталдан жақтыландырып турған аспа шынжырлы алтын шамлардың мыйықларының орынларын көресиз. Тағы да жоқарырақта гүмбездің хәр

қырына бир-бирден орнатылған ойма нағыслы сегіз пәнжере орайлық залды күндізгі күни жақтыландырған. Пәнжерелердегі қойылған айналар күннің шығыуы менен батыуы аралығында залға бірдей етип жақтылық түсириу мүмкиншилигине ийе.

Залдың едени ғырына өрилген пискен гербишлерден төселген. Оның дәл ортасында шыршалы аспан көк реңли плиталардан төселген төрт мүйешли арнаулы кишкене майданша исленген. Рәуиятларда айтылыуынша, ол Мазлумхансулыұға ашық болып, усы бинаны қызға арнап салған уста жигит Әбиұталиптиң гүмбезден өзин таслап набыт болған орны. Соның ушын да қыздың үйине келген зыяратшылар бул майданшаны баспай айланып өтеди екен.

Орайлық залдың арқа хәм шығыс қапталында үсти ярым гүмбез түрінде бастырылған алды ашық сыпалы жайлар исленген. Хәзирги ўақытта олардың екеуінде де қәбирлер бар. Рәуиятларда айтылыуынша арқадағысы Мазлумхансулыұ атлы қызға, ал шығыстағысы усы бинаны курған уста жигит Әбиұталипке тийисли. Қәбирлердің үстине қурылған саханалар бузылып, бүгинги күни олардың тек төменги қатарлары ғана сақланған. 1928-1929-жыллары естеликте изертлеу жұмысларын алып барған профессор А.Ю. Якубовскийдің жазыуынша, бул саханалардың екеуи де алтын пууы берилген шыршалы жылтыр плиталар менен безелип, олардың дийұалларында 28 ренде парсы тилинде жазылған философиялық тәрип ғәззел қатарлары болған. А.Ю. Якубовский көширип алған бул жазба дереклер шығыстаныушы алым А.А. Некрасов тәрәпинен оқылып, түсиник берилген. Онда **«Өмир гөззал, бирақ оның мәңги емеслиги аянышлы. Қайғы-хәсирет, шадлық та, достың да, жақының да қалмайды. Хәшким өлим саатының тырнағынан азат болмайды, жоқ болады»** - деген қатарларды оқыймыз.

Сулайман Хаддадий Мусевий

Жазба дереклерде, қубла Арал ойында, орта әсирлерде өткен белгили шейх-әулийелер қатарында Сулайман Хаддадийдің болғанлығы мәлим.

Тарийхый дереклерде көрсетилген Сулайман Хаддадийге арнап Қутлуғ Темур тәрәпинен салынған «ақ ханако» 1987-1990-жыллары Миздахқан комплексінде толығы менен қазып ашылды. Сондай-ақ, оның менен байланыслы жер асты қурылыстың бар екенлиги анықланды. Ханаконның арқадағы есиги арқалы жер астына қарай жети текшеге шекем тазалап қазыу мүмкиншилигине ийе болынды. Бизиң пикиримизше, усы жерде Мазлумхансулыұдың қурылысынан кейинги Қарақалпақстан аймағындағы екінши жер асты Ханакон қурылысы болыуы менен, онда сол шейхлар шейихы Сулайман Хаддадий Мусевий дахм етилген. Демек, бул өз гезегинде XIII-XIV әсирлердеги қубла Арал бойындағы ең кәраматлы орынлардың бири болғанлығын көрсетеди.

Жомарт Қассап

Хожели қаласының күн батыс тәрәпинде бес километр узақлықта жайласқан Миздахқан қойымшылығында Жомарт қассап дүмпешиги бар. Жомарт қассап хәққында руұханийлер келтирген диний рәуиятларға қарағанда, ол ерте ашаршылық заманлардың биринде жасаған «кәраматлы» адам болған. Ол усы дөгеректің халқына бирдей хызмет етип, оларды бийпул гөш пенен тәмийинлеген. Қассап адамемеш. Жомарт-қассап өлер алдында:- егер де мен өлгеннен кейин кимде-ким мениң басыма зыяратқа келсе, ол өзи менен бир қосыуыс топырақ алып келип, қәбириме тасласын, - дегенмиш.

Мине, соннан усы дүмпешик пайда болғанмыш. Диний аңызлардың тағы бір вариантында усы дүмпешиктің астында Мазлумхансулыұ мавзолейинен де сулыұ етип салынған Жомарт қассаптың мавзолейи бар, деген гәп бар.

Ережеп қәлпе

Мазлумхансулыұ жанындағы тарийхий естеликтің аты илимпаз-тарийхшылардың

жазыұынша Ережеп қәлпе, Кәлийпе Ережеп түринде жазылады. Хожели қалқы арасында тарқаған аңыз бойынша хәр жума күни естеликтің бир гербиши кулап түседи. Гербишлердің барлығы түсип болған күни дүньяда өзгерис болады деген аңыз бар. Ережеп қәлпе естелигине келген хәр бир зыратлаұшының хәр бири жети гербиштен жыйнап кетеди. Демек естеликтен кулап түскен гербишлердің орнын усылай толтырады.

Естеликтің алдыңғы тәрәпиндеги пүтин гербишлердің биринде арабша үш хәрип жазылған. Бул абжад есабында 230 жылларға,

хәзирги бизиң есабымызда IX әсирдің екінши бөлегине туұра келеди. Бул жазыұ естеликтің қурылған жылын билдириұ ямаса оған сол ұақытлары зыратқа келген бир адам жазып қалдырған болыұы мүмкин. Ережеп Қәлпе ханакох ұазыұпасын атқарғанлығы хаққында илимпаз тарийхшылар пикир жүргизген. Сонда бул имарат-дәрұишлер, қәлендерлер, гәрип хәм кәмбағаллардың қонып кететуғын ямаса қонаға жасайтуғын жери ұазыұпасын атқаратуғын қурылыс дәрұишхана, қәлендерхана болған. Миздахқан комплекси жети саны менен тығыз байланыслы. Жети гүмбез, яғный Шамун Набийдің жети сулыұ қызына арналып салынған. Қәлпе Ережеп естелигиниң төменги тәрәпинде жети улама жерленгени хаққында айтылады. Соның менен бирге «Ережеп» («Раджаб») ада маты болғаны менен араб қәлендарының жетинши айын билдиреди. Ережеп қәлпе естелигине жақын жерде «Жети қарый» естелиги, яғный сахана жайласқан.

Қырық шопан

«Қырық шопан» мавзолейи Қарақалпақстан археологлары тәрәпинен 1987-жылы қазып көрилген, Мавзолей планда төрт мүйешли болып, толық ашылған. Оның майдан өлшемлери 15,2x12 метрден, дийұалының қалыңлығы 1 метр. Дийұал пискен хәм қам гербишлерден өрилген. Мавзолейге кирер есик өлшеми 1,47 метр. Хәзирги күнде «Қырық шопан» мавзолейи бир ханадан ибарат. Қасында кишкене ханалар жайласқан болып, ол бөлмелер «шиллекхана» хызметин атқарған. Пайдаланылған керамикалық материаллар XIII-XIV әсирлерге тийисли. Илимпаз Г.П. Снесаревтың айтыұы бойынша имарат дәрұишлердің сыйыныұ орны болған.

Пирим Хожа Ийшан Ибн Қутлы Мухаммед Хожа

Арал хәм Хорезм ўәлаятында тарийхий, сиясий хәм руўхий ислерде из қалдырған, Хожели қорған-қаласын беккемлеўде Пирим Хожа аталық үлкен үлес қосқан. Ол Арал ўәлаятында Хожа ели улысына басшылық еткен. Ақ патшаның елшилери менен сөйлесиўлер жүргизген. Пирим Хожаның исми 1741-1744 - жыллардағы Оренбург шегара Комиссиясының хўжетлеринде ушырасады. Пирим Хожа, аталық дәўиринде Хожели қаласында 1811-жылы салынған мусылманлардың жоқарғы оқыў орны болған Медресе қурылған. Оның қәбири медресе қапталында жайласқан. Хәзир бул теберик орында жаңа Жума Мешит тикленип, мусылманларға хызмет етип атыр.

Пирим ийшан бабамыз: - «Мени өлгенимде, Хожелиниң ортасына қойың, елимди от апатынан, суў апатынан хәм жала апатынан, басқа да жаманлықлардан сақлайман», - деп айтқаннан кейин халық бабаны хәзирги гөне қаланың орайына жерлеген хәм басына махбара орнатқан. Ертелерде Әмиўдәрья тасығанда, баба нәсият еткендей тасқын суў жақынлап келмеген.

1916 - жылғы Хожели ўақыясы

Әўезжан бий

1916 - жылдың биринши айы. Хийўа ханы Исфандиярдың тахтқа отырғанының алтыншы жылы. Хорезм ханлығы халықлары өз тарийхындағы ең аўыр күнлерди басынан кеширип атыр еди.

Исфандияр хан өз хўкимдарлығы дәўиринде бир неше рет Санкт-Петербургқа саяхат еткен. Оның басламасы менен Хийўада биринши телеграф, пуқараларды бийпул емлейтуғын заманагөй емлеўхана, моншалар, медреселер қурылды. Соның менен бирге жасаўшы халықтың жағдайы төмен еди. Оған Исфандияр ханның жылдан жылға төменлеп баратырған мораллық қәсийетлери нусқаў болды. Усы белги бойынша бул 1916-жылғы Хожели ўақыясын «Ар-намыс көтерилиси» деп атаса да болады.

Елдің ең гөззал, тәрийпи тилге түскен қызларын хан хәремине алыў әдети бурыннан келген. Исфандияр хан да өз заманының бир хўкимдары, өзинен алдыңғы жақсы-жаман дәстүрлерге әмел етип киятырған бир шығыс адамы болған. Оның айрым жағдайлардағы аса кеткен қанаатсызлығы, өз қайын атасы, уллы ўазир, жас хийўалылар жетекшиси Ислам хожаны дарға асқаны, хәремге зорлық пенен әкелинип, ханға мойын ийилмегени ушын гүрленли қыз Ақылжанды суўы қайнаған үлкен қазанға таслап өлтиргени сыяқлы ўақыялар халық арасындағы нарийзалығын хәўиж алдырған болса керек.

Ол пайытлары хан хәремине қыз тасыўшы арнаўлы безелген арбалар болып, олар «Мөгедек арба» деп аталған.

1916-жылдың январь айының басында усындай арба менен Хожелиге келгенлер қаланың хәкими Әуез хожа бийге ханның арбаға еки қыз салып жиберіуі хәққындағы тапсырмасын жеткереди.

Әуез хожа бий қаланың бұрынғы хәким Муртаза хожаның улы, өзи де жигирма жылларға шамалас қаланы басқарып қиятырған адам еди. Ол өзиниң туысқанлары – Хожелиниң муфтийи Асаматдин хожа хәм Махмуд хожалар менен кеңесип, ханның бул тапсырмасын орынламауды шешеди. Себеби, Хожелиден жақында ғана хан хәремине қызлардың алып кетилгенлигин көрсетеди. Соның менен «мөгедек арба» Хожелиден бос қайтады. Келгенлерге Хожелини; үлкен уламасы Ша Сасун ийшан: Ханға айтып барың, - «қыз сорапсыз, сизге Хожелиден беретугын ийти де жоқ» - деп жууап берген.

Деген менен, арадан бир неше күн өтип, Юсуп порхан деген адамның үйинде болған мерекеде бул мәселе және де көтеріледі. Мерекеге қала хәм оның этирапынан көп халық жыйналған еди. Адамлар Әуез хожаға ханның халықтан қыз соратыуы бойынша әдетинен шағым етеди, әдиллик сорайды. Гәп-сөз үлкейип, ханның тахтан ұаз кешиуі керек, деген талаптар қойылады. Қала хәкими, оның жақынлары хәм усы жерде болған халықтың көпшилиги бул талаптың дурыс екенлигин қоллап-қууатлайды. Усы күни сол талап пенен Хийұаға барыуы ушын Хожелиден хәм оның этирапынан адамларды алдағы пийшемби күни Әуез хожаның үйи алдына жыйнауы хәққында келисип алынады. Усы күни-ақ Хожели халқының усындай келисимге келгени хәққындағы хабарды ханға жеткеріуі ушын қаланың ири байларының бири болған Қазақбай Саллақ Хайытбай улы хәм Дурдыбай дегенлер тәрәпинен адам жибериледи.

1916-жылы 14-январь күни Хожели ишиндеги хәм оның этирапындағы аўыллардың адамлары ким атлы, ким пияда, «ақ кескелдек», «қара кескелдек» болып Әуез хожаның үйи алдына топлана береді. Тез арада олардың саны дерлик 600 адамға жетеді. Хәкимниң қарауындағы 10-15 нөкерди есапқа алмағанда, булардың барлығы қала хәм оның этирапындағы аўыллардың ақсақаллары, жетекшилери, әпиұайы пуқаралар, кеўлинде намысы, белінде белбауы бар жигитлер еди.

Хожелиден шыққан адамлар күн бойы жол жүрип, кеште қонақ жай тауып қонып, Хийұаға қарай жүристи дауам еттире берди. Жолда оларға Маңғыт хәкими Дарғабек, Гурлен хәкими Худайбергенбек басшылығындағы маңғытлы хәм гүрленлилер, сондай-ақ сол этираптағы майда аўыллардың адамлары қосылып, хан алдына талап пенен барыушылардың саны үш мыңнан артып кетеді. 18-январь күни олардың хәммеси Хийұа жанында Атажан төре деген адамның үйи этирапына жетип келген соң, өз талаптарын ўәкиллер арқалы ханға жиберип, күте баслайды. Көтерілис қатнасыушылары ханнан тахтан ұаз кешиуді талап еткен, егер ол бул талапты орынламаса Хийұаға топылыс жасайтуғынын билдирген еди. Сол күни түнде көтерілисшилери алдына ханның ўәкиллери келип, хан олардан 8 адамды қонақ асына хәм сөйлесиулер жүргизиуге мирәт етип атырғанын билдиреди. Хожелиши жасы үлкенлер хәм маңғытлы Дарғабек бул мирәтти қабыл етип, Хийұаға кетеді. Деген менен, олар Хийұада ханды күтип отыған жеринде усланып, қол-аяғы байланып, зинданға тасланады.

Бул ўақытта ханға Хийұа гарнизонының баслығы полковник Колосовский жәрдем ете баслаған еди. Шала қуралланған үш мың көтерілисшилери ханлықтың өз күшиниң жетпегени ме? Бул факт Хийұа ханларының өз қоллап-қууатлаушыларынан айырылып, ханлықтың ишинен ыдырай баслағанынан дерек береді.

Өз жетекшилериңиң зинданға тасланғанынан хабар тапқан көтерілисшилери Әуез хожаның нөкер басшысы Абдуқәдир жүз басыныңқол астына жәмленип, Хийұаға топылыс жасайды. Бир неше күн қала етегинде соқлығыслар болады. Деген менен, ақыбетте көтерілисшилери жеңилеске ушырап, көпшилиги хәр тәрәпке тарап кетеді.

Абдуқәдир жүз басы бир неше шериклери менен Хийұаға жасырын түрде киреди. Соңында Әуез хожа хәм оның жанындағылар тасланған зиндан жанынан бир кемпирдиң үйин тауып оған бир талай ақша берип, усы үйден зинданға қарай жер асты жолын қаза

баслайды. Олар бир неше күн дегенде, жумысларын тамамлап, зинданға жол ашып, ол жерге тасланғанларды қутқарып өзлери менен алып қашады.

Бул ўақытта көтерілис қатнасыўшылардың бир топары Тахтаға Жунайджанның алдына арыз бенен жетип келеди.

1914-жылы яўмыт қәўими, байрамалы урыўы, жунайд тийресинен болған 52 жастағы Курбан Мүмет (Мухамед) Исфандияр хан тәрәпинен ханлықтағы түркмен қәўимлериниң сардары етип тайынлаған еди. 1915-жылы ол өзине Жунайджан деген атты алады хәм тез арада ханлықтағы ең итибарлы, тәсири күшли адамлардың бирине айланады.

1916-жылы 10-февраль күни Жунайджан өзиниң басшылығындағы атлы әскерлер менен Хийўаға жүрис баслайды хәм 14-февраль күни Хийўаны ийелеп, өзин хан деп жәриялайды. Бирақ, патша Россияның ўәкили полковник В. П. Колосовский оны хан деп тән алмайды, сонлықтан Жунайджан Исфандияр ханның өмири ушын 80 мың манат төлем пул алып Тахтаға қайтып кетеди.

Ханлықтағы халықлардың тынышлығы бузылған, алдынан болжап болмайтуғын бир сиясий жағдай жүзеге келген еди. Сонлықтан патша хәкимети ханлыққа генерал С.А. Галкин басшылығындағы жазалаў отрядын жибереди.

Ол Хийўаға жетип келгеннен кейин Исфандияр хан менен бирликте ханлықтағы көтерілис қатнасыўшыларын жазалаў ислерин баслайды. Жазалаў отряды түркмен қәўимлери үстине топылыс етеди. Жунайджан өз адамлары менен қумлыққа қашады. Түркмен қәўимлерине 3,5 миллион манат контрибуция салынады.

Хан С.А. Галкин менен Маңғытқа келип Дарғанбекти хәм және бир неше адамды дарға астырады. Соңынан олар Хожелиге қарай келе баслайды. Усы күнлери болған ўақыяны Хожели халқы елеге шекем айтып жүреди. Сол пайытта Хожелиде Аррекли бай деген, жазалаў отрядының қылмысларын еситип, ол Әўезжанхожаға Хожелиден узаққа, илажы болса шет елге кетиўди мәсләхәт етеди хәм буның ушын ақша, керекли адамлар менен жәрдем бериў мүмкиншилигиниң бар екенлигин айтады. Сонда Арракел байға Әўезжанхожа миннетдаршылық билдирип, өзиниң Хожелини, адамларды таслап, өзге еллерге кете алмайтуғынлығын айтады хәм усы жерде тәғдирден көремиз – дейди. Әўезжанхожаның бул шешими оның мәрт, өзине исенип, изине ерген адамлар ушын жуўапкершиликти мойнына алатуғын инсан болғанын көрсетеди.

Хийўа ханы Исфандияр генерал Галкин менен Хожелиге жетип келип, генерал Галкин хәм Хийўа ханының 934-буйрығы бойынша 8-апрель 1916-жылы көтерілис басшыларынан 11 адамды қаланың «Көмир базар» деген жеринде дарға асады. Хожели халқына 60 мың манат контрибуция салынады. Хожели қаласы жасы үлкенлериниң айтыўына қарағанда, дарға асылған көтерілис жетекшилриниң денеси Қәлпе Ережеп ханақоқанасының жанына жерленген. Усы жерге ылай менен сыбалған жайы елеге дейин бар.

Тарийхтан белгили, бул ўақыялардың соңы 1918-жылы Исфандияр ханның Жунайджан тәрәпинен өлтирилиўи хәм Хийўа тахтына оның соңғы ханы Сайд Абдулла ханның отырыўы менен жуўмақланады.

«Бегжап - Яўмытжап» трагедиясы

Әмиўдәрьяның сол жағында Қарабайлыдан 5 километрдей өриректе Яўмытжап, Бегжап деп аталған ески жаплардың аңғарлары бар. Бул еки жаптың Әмиўдәрьядан алынған сағасы бир-бирине жақын, аралықы жүз метрден қашық емес. Бирақ олар түрли бағытқа қарай аққан. Биз Бегжаптан гөре Яўмытжап хаққында гәп етиўди мақул көрип отырмыз. Өйткени Яўмытжап хаққындағы айрым тарийхый хәдийселер көпшиликтиң дыққатын көбирек аўдарды. Яўмытжапты Жунайджан баспашылары 1918-жылы қаздырды. Ол бурын Мейли ата болып аталып келген. Жунайджан өзиниң шығысы жағынан түркменлердиң яўмыт тийресинен болғанлықтан халық буны Яўмытжап деп атап келген. «Яўмытжап трагедиясы» деп аталған белгили тарийхый ўақыя туўралы тоқтап

етиўимиз тийис. Бул умытылмас тарийхий ҳәдийсе 1924 - жылдың 24-августы күни болған еди. Хорезм Халық Республикасынан хәм Әмиўдәрья областынан сол жылы 32 оқыўшы Москваға оқыўға жибериледи. Ол ўақытта Москваға кеме менен Әмиўдәрья, Арал аркалы барыў керек еди. Оқыўшылар Хожелиден азық-аўқат алып, ерте менен жолға шығады. Жаслардың бул сапар етиўин Турдықылыш баспашы алдын ала билип, Яўмытжап бурылмасының тусында жаўызлар олардың келиўин тосып турады. Қайықлар Яўмытжаптың алдындағы жыңғыллыққа жақынлап келгенде, жаўызлар оларды оққа тутады, қайықларын иркип, жарақсыз жолаўшыларды қолға түсиреди. Оларды жағаға алып шығып, жыртқышлық пенен азаплаўға кириседи. Шаш қойғанларының басына май қуйып, тирилей өртейди. Қалғанларын аяқ-қолын буўып, жипке дизип, дәрьяға атып жибереди. Усы жерде 22 оқыўшы жаўызлардың қолынан қурбан болады. Булардан тысқары алты жигит хәм төрт қызды баспашылар тутқын қылып, өзлери менен алып кетеди. Олар Жаңа қалаға жақынлағанда күтпеген жерден ЧОН (части особого назначения)

отрядының мылтықларының сести еситиледи, баспашылар булардан сескенип, қызларды алып, жигитлерди атып кетпекши болады. Бирақ, оларды атып үлгермей-ақ тутқынлар қашып кетеди. Солай етип, алты жигит жаўызлардың қолынан өлимнен аман қутылады. Кейин төрт қыз да душпанлардың қолынан азат етиледи. Қурбан болғанлар, гөне Хожели қаласындағы орталық майданға жерленип, буларға умтылмастай мәңги естелик салынады. 29-август қайғылы күн деп жәрияланды. Бул қайғылы күн баспашыларға қарсы гүрести бурынғыдан да күшейтти.

Хожели қаласындағы дәслепки санаат кәрханалары

Хожели пахта тазалау заводы

Өткен әсирдің басларында рус санаатшыларының Әмиүдәрья бөлиминде жайласқан қарақалпақлардан жоңышқа туқымы, әсиресе, пахта сатып алыуы күшейе баслайды. Сонлықтан да пахтаның баҳасы кем-кем қымбатлайды. Пахташылықтың раўажланып баратырғанын сезген рус саўдагерлери майда, қуўаты аз, қол мийнетине тийкарланған кәрханалар қурыўға кириседи. Солардың қатарында Хожели пахта тазалау заводы пайда болады.

1914-жылы базарда бир пуд пахтаның баҳасы 3 манат 60 тийиннан туўра келди. Сол ўақытта базарда бир пуд бийдайдың баҳасы 1 манат 15 тийин, жүўериниң баҳасы 0,85 тийин еди. Сонлықтан көп табыс түсетуғын болғанлықтан байлар пахтаны бурынғыдан да көбирек екти. Рус санааты капиталының ўәкиллери базарда пахтаны көтере сатып ала баслады хәм өзлери көбинесе бийдай алып келип сатып та жүрди. Олар ғәлле әкелип сатыўы базарда дәнниң арзанлап кетиўине тийкар болды.

Пахта баҳасының қымбатлауы Хийўа ханлығының аймағында пахташылықтың раўажланыўына алып келди. 1915-1916-жыллардың өзінде пахтаның майданы 10 мың десятинадан асып кетти. Бул пахта тазалау кәрханаларының санын көбейтиўге тийкар болды. Рус капиталистлери елатлы пунктлерден, қалалардан заводлар қура баслады. 1916-жылы Хожелиниң өзінде төрт пахта тазалау заводы болған.

Хәзирги Хожели пахта тазалау кәрханасының пайда болыўы 1905-1906-жылларға туўра келеди. Оның тийкарын рус капиталы ўәкиллериниң бири «Ағайинли Крафтлар» фирмасы салдырған. Кейин «Ағайинли Сафарьянцлар саўда үйи шериклиги»ниң меншигине өтеди. Аракел Сафарьянц заводты кеңейтиўге, ис өнимин арттырыўға, өнимди шығарыўды көбейтиўге көп күш жумсаған. Ол пахтаны шигитинен айырыўшы «Гозлянка» деген машина қурған. Бул машина ат күши менен ислейтуғын болған. Жергиликли халық бул кәрхананы «Эррекли» деп те, «Аракел байдың заводы» деп те атаған.

1910-жылы татар саўдагерлери келип, Хожелиден еки пахта заводуын салдырады. Соның бирейи хәзирги № 1 поликлиника болып турған жай. Буны Әўезбай Қазиев деген татар салдырған.

1913-жылы рус графы Федотов деген адам Хожелиден пахта заводуын салып питкермей-ақ, завод өрттен жанып кетеди. Оннан қалған жай хәзир районлық архив болып тур.

Хожелидеги пахта тазалау заводларының ишиндеги ең тәўири А. Сафарьянцтың заводы болған. Ол заводтың қуўатын арттырыўға мудама кеўил бөлип отырған. Пуў двигателин хәм иштен жаныў двигателин де орнатқан. Оның менен де заводта қол мийнети аўыр болған. Жумыс 10 - 12 саат болып, айырым ўақытлары 16 -17 саатқа да жеткен. Прессти адамлар аяғы менен басқан. Тай пахталарды арқалап тасыған. Адамлардың турмыс жағдайлары оғада төмен болған. Заводта жумыс тек мәўсимлик болып, жылына 5-6 ай

ғана мийнет еткен. Басқа ўақытлары күн кешириўдиң қыйыншылығынан талап ислеп Ташаўыз, Гөне-Үргенш жақларға кетип жүрген.

1916-жылы Жунайдхан баспашылары Хожелиге топылыс жасайды. Натийжеде қалада жаўгершилик болады. Баспашылар заводларға от береді, ислеп турған механизмлерди жарамсыз етип таслайды. Аракел байдың заводы 1917-жылға шекем ислеп турған. Бирақ, оны да баспашылар бираз бүлдирип таслаған еди.

1922-1924-жылларға келип пахта өндириў жоқарылайды. 1924-жылы 8500 танап жерге пахта егиледи. Усы жылы мәмлекетке 162,3 пуд пахта сатылған.

Кеңес хукиметиниң дәслепки жылларында санаат кәрханаларын раўажландырыў мақсетинде заводларды оңлаў жумыслары қолға алынады. Жаңадан куўатлы двигателлер орнатыўға кеўил бөлинеди. Усы ўақытлары Хожели пахта тазалаў заводының өзінде 50 ат күшине ийе двигатель, 10 ат күшине ийе движок ислеп турған.

1926-жылы Хожели пахта тазалаў заводын ремонтлаўға 37,5 мың манат қаржы ажратылады.

1928-1932-жыллары Коллективлескен хожалықлар дүзиў, санааты раўажландырыў жумыслары жедел пәт пенен алып барылады. Хожели районында да бир қанша өзгерислер жүз берди. Бурынғыға қарағанда қол мийнетин азайтатуғын техникалар келе баслады. Бурын қурылған пахта тазалаў заводының өндириллик куўаты артты. Пресслеўши хәм басқа да куўатлы үскенелер орнатылады. Соның нәтийжесинде пахта тазалаўшы, трубашы, жабашы, қанаршы усаған кәсиплер биротала жоғала баслады. 1934-жылы заводқа 140 ат күшине ийе двигатель орнатылды.

Хожелиниң ең дәслепки санаат кәрханасы есапланған пахта тазалаў заводы қурылғаннан берли өткен 100 жылдан асламырақ ўақыт ишинде алдыңғы кәрханалар қатарында өзиниң тарийхына ийе болды. Завод кеңес хукимети орнаған дәслепки жыллардан баслап-ак инвесторлар жәрдемінде кәнигели жумысшылар таярлаўда, заводты ислетиўде, реконструкциялаўда, өндириллик куўатын арттырыўда әжайып жетискенликлерге еристи.

Ғәрезсизлик дәуиринде Хожели пахта тазалаў заводы алдына қойылған барлық жобаларды толық орынлап атыр. Ғәрезсизлик шарапаты менен 100 жылдан көбирек ислеген гөне пахта тазалаў заводының орнына заманагөй, таза технологияларда ислейтуғын пахта тазалаў заводының Хожели-Тақиятас гүзар жолы бойынан таза имарат бой тикледи.

Хожели шийше ислеп шығарыў заводы.

«Хожели шийше ислеп шығарыў заводы» ашық түрдеги акционерлик жәмийет болып, ол 1995-жылы иске түсти. Бул жәмийет қысқа ўақыт ишинде республикамыздың санаат тараўының раўажланыўына өзиниң үлесин қоспақта. Заводта шийше ислеп шығарыў ушын күнине 20-22 тонна шийки өним сарыпланып, 30-35 мың дана 12 түрдеги шийше ыдыслар ислеп шығарылмақта. Хәр бир шийше ыдыстың салмағы 380 граммға туўра келеди. Шийше ыдыслардың сапасы хәм көриниси жақсы болғанлықтан бул акционерлик жәмийеттиң өнимлерин Ташкент, Нөкис вино заводы, Россия, Тәжикстан, Қырғызстан қалаларынан келип сатып алмақта. Заводқа шийше ыдыслар ислеп шығарыў ушын шийки өнимлер Қырғызстан, Қашқадәрья, Башқуртстаннан алып келинеди.

Хожелинің аўыллары

Ұақыт қалеген нәрсени, соның ишинде қалаларды да танымайтуғын дәрежеде өзгертип жибереди. Сүўенлинің ағысы бойлап Хожели қаласына кемеде көрип келген саяхатшының нәзери ең дәслеп жаптың сол тәрәпиндеги Сапарбай қырғыздың жайына, оннан соң балық базарына хәм Қазақбай саллақтың имаратына түскен. Бираз жүргеннен соң жаптың оң тәрәпинде үлкен «қырық қәўим» аўылы басланған. Аўыл ортасында Сүўенлиге қойылған көпир болған. Қырық қәўим аўылынан кейин жаптың оң тәрәпинде жайласқан аўыллар: Әжиўли, оннан соңғысы Сабыншы деп аталған. Бул еки аўылдың ортасында Чарси көше деп аталатуғын үлкен көше жайласқан болып, онда өнерментлердің үсти жабық базар-көшеси орын алған. Сүўенлинің ең үлкен көпири де усы жерде

болған. Жаптың сол жағында пахсадан тикленген кәрўан-сарайдың зәўлим дийўаллары көринип турған. Оннан кейинги аўыллардың атлары Көнши хәм Кәсип деп аталған. Көнши аўыл жаптың сол жағында, Кәсип аўыл жаптың оң жағына жайласқан. Сүўенлинің қаладан шыға берген жеринде орын алған имаратлардың бири – арызхана деп аталған. Онда Хожелинің хәкими өз алдына арыз бенен келген адамларды қабыллайтуғын болған. Арызхананың қарсы алдында жаптың арғы тәрәпинде жайласқан аўыл Кирпи деп аталған. Хожели қаласы шегарасында жайласқан қубладан арқаға қарай созылып кеткен бул аўылдың бир неше үлкен хәм кишкене көшелери болған. Хожели қаласы ортасынан ағып шыққан Сүўенли каналы кишене жап-салмаларға бөлинип кеткен.

Хожелиге Гөне-Үргенш (Журжания) тәрәптен келетуғын жоллардың ең үлкени Бахайбек баба қәбирстанының жанынан өткен. Қубладан арқаға қарай созылған бул жол Хожелинің дәл ортасынан кесип өтип турған. Үсти жабық базар да усы көшеден орын алған. Көмир базары, Кәрўан сарай, қазыхана, Әжиўли, Сабыншы, Таз, Қарашапақ аўыллары усы жолға жақын жерге жайласқан. Үсти жабық базардан соң даўам еткен ашық көше Әўез қосшы, Қабылжан баба көшелери менен кесискен. Солай етип, 200-300 жыллар илгери гөне Хожелтде болған аўыллардың арасында төменги атамалар да болған. Сүўенли ағысы бойлап оң тәрәпте: Қырық қәўим, Әжиўли, Бай аўыл, Таз аўыл, Сабыншы, Қурбанақ, Қарашапақ, Кәсип, Кирпи, Сүўенли ағысы бойлап сол тәрәпте: Бий аўыл, Қазақ аўыл, Көнши аўыл. Хожелидеги аўылларда адамлар кәсип-өнери бойынша бирлесип жасағанлығы менен көринип турыпты. Бай аўылда саўдагерлер жасаған. Әжиўли аўылы дийханлардан хәм дийханшылық жасап байыған адамлардан ибарат болған. Сол ұақыттағы Хожелинің байлары жуўаз, қараз, жерлерге ийелик етип, олар күнликши жумсаған. Күнликшилер көпирдің бойындағы атақлы кул базардан әкелинген. Қурбанақ аўылы адамлары саўдагершилик хәм дийханшылық пенен шуғылланған. Көнши аўылындағылар тийкарынан тери ийлеп, ағартып сатқан. Таз аўылында болса кемешилер хәм дийханлар жасаған. Кәсип аўылының халқы тийкарынан өнерментшиликтің түрлери менен шуғылланған.

Қатықулақ Хожели кекселеринің айтыўына қарағанда, Хожели қаласында 12 мешит болған: Сүрим, Шора, Кәсип, Пирим ийшан баба, Қарашапақ, Қурбанақ, Таз, Әжиўли, Бай аўыл, Қырық, хәррет, Ешимбет бай, Нуран баба, Бий, Көнши, Ереке хожа. Булардан басқа 1979-жылы «Фан» баспасынан жарық көрген О. Жәлиловтың «XIX-XX аср бошларидаги Қорақалпоқ хәетига оид муҳим хужжатлар» китабында Хожелиде XX аср басларында қарақалпақ Хожели хәм Шейх қәбир ата мешитлери болғаны туўралы хужжетлер бар - деп

жазған. Шейх қәбир ата мешити Мазлумхансулыұ мавзолейиниң батыс жағында жайласқан, ХХ асрдиң орталарында ашылған шейхлардың шейхи Сулайман Хаддади Мусевий жума мешити. Екиншиси қарақалпақ мешити ҳәзирги Ахунбабаев дийқан фермер бирлесиги аймағында болған.

Хожели базары

Бизиң қаламыз буннан еки мың жыл бурын саўда жолларының кесилиспесинде базар сыпатында пайда болды. Бул жерде Антакия хәм Миздахқан әскерлериниң қорғаўы астында арқа тәрәпиниң шарўалары кубланың дийқанлары менен саўда-сатық иследи. Сонлықтанда базар Шығыста әзелден-ақ жәмийетлик турмыстың тийкарғы орынларынан бири есапланады. Хәтте, қаланың өзи сондай етип қурылған, оның төрт дәрўазасынан Хожелиге кирип келген адам, туўры көше арқалы орайдағы базарға шығатуғын болған. Атап айтқанда, ески Хожелиниң тийкарғы жоллары саўда-сатық көшелери кесилискен жерди бизиң үлкемизде әзелден-ақ Орайлық базар деп атайды.

Ҳақыйқатында да Хожелиде базар тек бир кесилиспени ийелеп қалмастан, ал Сүенли каналының еки жағалығында тутас бир саўда қалашасы болды. Базардың майданы тийкарынан ҳәзирги гөне қала базарына сәйкес келеди. Сырттан қарағанда ҳәзиргиден пүткиллей басқаша көринетуғын еди. Базардағы жайлар, базардың дөгерегиндеги мәхәллелерде ылайдан салынған, бир қабатлы каркаслы имаратлар бар еди. Бул жайлардың алдыңғы бетиндеги дийўаллары көше тәрәпке қарай ашылатуғын еди. Солай етип базар көшелери туйық, басы бекиген көшелер өрмекшиниң торындай болып, олардың бойында кишкене көшеге қарай ашылған жайлар, устаханалар, дүканлар изи үзилместен көринип, олардан қәлеген нәрсенди сатып алыў мүмкин еди. Бундай саўдагерлер сататуғын затының түрине қарай топарларға бөлинди, мәселен арнаўлы бир көшени шәңгекшилер ийелеп бир қатар жайласса, ал екинши бир көшеде етикшилер, гүлалшылар, китап сатыўшылар хәм түплеўшилер, темирши усталар, териден буйым ислеўдин шеберлери жайласты.

Кесилиспеде шайханашылардың самоварларынан түтин шығып турған болса, ал асханадан шыққан палаўдың, Әмиўдәрьяның қуўырылған балығының жағымлы ийиси иштейди ашатуғын еди. Базардың көплеген көшелери сатыўшыларды хәм қарыйдарларды ыссы қуяштан сақлаў ушын бастырмалар исленип, үстине ший жабылды. Орын пулды, базарда мәмлекетлик салықларды олар Мухаммед Әмин ханның тапсырыўы бойынша қалада жайласқан медиресеге тарқатқан.

Арадан жүз жыллар өтсе де, Хожели базарының өзине тән өзгешелиги хәм дәстүрлери өзгермей қалды. Бул пүткил жәмийетлик турмыс сәўленген, жәмленген жер еди. Бул жерден әхмийетли жаңалықлар қас қағымда, тез тарқалды бунда, белгили болған «узын кулак» хәрекет етти, бул жерде хуқимдарлардың рәсмий пәрманлары жәрияланды. Шайханаларда хәм тиккелей көшелердиң өзинде гезип жүретуғын диний көзқарасларды, әдеп-икрамлылықты ўәсият етиўшилерди – маддақларды көриў мүмкин еди. Дәп хәм сырнайларға ийе миллий сәзенделердиң сазлары жаңлады, ал тағы бир жерде халық қуўыршақ театрының тәкирарланбас спектакльлери қойылды. Онда Сапар қуўыршақшы өз хәзил-дәлкеклери менен көпшиликтиң кеўлин көтерди. Масқарапазлар узын қалпақлар

кийип адамларды тамашаға шақыратуғын еди. Палўанлар бул жерде гүрес туты. Жаңабай палўан, Ерназар шойыншы, Орынбай алабас, саңырақ жеңилмес Халмурат палўан, Сатыбалды палўан хәм басқалар беллесиўлерге шықты. Хожелиниң ески базары эне усындай болды.

Хәр дәўирдиң өз базары бар. Екинши жер жүзилик урыс жылларында хожелиши тарийхшы Қалбай Хожамуратовтың атап көрсеткениндей «Дийқан базар», - Хожели дийқан базары биринши орынға шыққан. Бүгинги күни Хожелиниң жаңа бөлегиндеги тийкарғы базар Орайлық базар есапланады. Ол қаламыздағы ең жас базарлардан бири. Мың жыллық тарийхқа ийе базарлар менен салыстырғанда, ол рәсмий түрде 1957-жылдан өз

жылнамасын баслайды. Өзиниң қысқа тарийхы ишинде базар еки рет кеңейтиў, қайта қурыўды бастан кеширди. Бул халыққа белгили Ситжан аға Мәтжановтың басқарыўы, басшылық етиўи дәўиринде жүз берди. Бирақ, хеш қашан бүгинги күндегидей сулыў хәм қолайлы болған емес. Тек орайлық базар емес, соңғы жыллары қаланың көплеген базарлары да қайта туўылғандай болып, көркине көрик қосты.

Хәзир Хожелиниң жасы нешеде?

- Хәзир Хожелиниң жасы нешеде?

Оны археолог я архив шеше ме?

- Миздахқан қорғанын көрген адамға,
Аттан анық болар, барлық мәселе.

Түркстаннан келген Әлемин хожа,
Диндар инсан болған хұжданы таза,
Ол – буннан еки мың төрт жүз жыл бурын,
«Мазлумхансулыў»дан алынған поса.
Бул үлке – соңынан сыбай ел болған,
Берекет дарыған қутлы жер болған.
Ийман жүзли инсанлардың көп болып,
Өсип-өниўине себепкер болған.

«Хожалар ели» соң – Хожели болған,
Жипек жолдың «өлең төсеги» болған.
Бул топыраққа кимниң табаны тийсе,
Хожели – оның өз ели болған.

Хәзир Хожелиниң жасы нешеде?

Оны жас шеше ме, ғарры шеше ме?

- Тарийхты дөреткен халық саў болса,
Анық шешиледи барлық мәселе.

Толыбай Кабулов.

Жуўмақ

Хожели қаласы тарийхый қала болып есапланады. Сонлықтан да, Хожелиниң Қарақалпақстан Республикасы болып қәлиплесиўине, оның экономикасының, мәдениятының раўажланыўына Хожелиниң қосқан үлеси үлкен. Хожелишилер тарийхта ертеден көзге түскен сыяқлы, оның ишинен өсип шыққан Хожели қаласы да қарақалпақ халқының мәмлекетшилиги тарийхында, соншелли белгили аты шыққан қала болып өсип жетискен. Хожели Хожели болғанлы берли қандай ўақыяларды басынан кеширмеген, Хожелиге кимлер келип кетпеген. Орта Азияда хәм Қарақалпақстан Республикасындағы аты шыққан «бес қаланың» бири. Бирақ, хан заманында Хожели халқы неше ўақыт муңлы азапларды, ашәптадалықларды басынан кеширип отырған. Хожелиниң басынан кеширген өткендеги аўыр қыйыншылықлары хәзир тек тарийх сыпатында ғана ойда елеслейди.

Хожелиниң еле де болса келешеги уллы қала. Ол салы менен пахтаның мол тасқын кәнине айланады. Хожелиге таза технологиялар хәм инвестициялар келди хәм таза өндирислик күшлердиң өсип өрлеўи қаланың ертеңги көринисин және де күшейтеди. Хожели буннан былай да бизиң республикамыздың экономикалық жақтан нығайған, мәдений жақтан раўажланып баратырған ең ири қалаларының бири болып қалады.

Пайдаланған әдебиятлар:

Беласаров Д. Хожели. – Нөкис, Қарақалпақстан. – 2011 жыл. – 180 б.

Әлеўов Ө. Мазлумхансульў. – Нөкис, Билим.- 2017-жыл.- 132 б.

Сәтбаев О. 2400 жыллық тарийхқа ийе қала: Хожели қаласына 2400 жыл. // Еркин Қарақалпақстан. – 1995. – 28 янв.

Топырағы зер, халқы зергер, Хожели! Хожели қаласына 2400 жыл. // Нөкис ҳақыйқаты. – 1995. – 11 март.

Хожаниязов Ғ. Әсирлерге сырлас болған Хожели. Хожели қаласына 2400 жыл. // Еркин Қарақалпақстан. – 1995. – 22 апр.

Әйиемги хәм нәўқыран Хожели. // Еркин Қарақалпақстан. – 1996. – 11 июнь.

Уснитдинов Т. Хожели – ғәрезсизликтен соң қайта туўылған қала: [Хожели қаласы хәкими] // Еркин Қарақалпақстан. – 1996. – 20 авг.

Уснитдинов Т. Айдын жолдағы нурлы келешек: [Хожели районы хәкими Т. Уснитдинов пенен гүрриң] // Еркин Қарақалпақстан. – 2000. – 11 март.

Уснитдинов Т. Әҳмийетли басқышты басып өттик: [Хожели районы] // Қарақалпақстан. 2001. – № 3-4.

Кеше Антакия, бүгин Хожели «Жипек жолы» дәрбентин гүлдей безеди: [Әмиў бойындағы Венеция] // Еркин Қарақалпақстан. – 2002. – 27 июль.

Хәм кексе, хәм нәўқыран Хожели: [Район хәкими Қ. Сейтназаров сөз етеди Ғәрезсизликке – 17 жыл] // Еркин Қарақалпақстан. – 2008. – 16 авг.